

KENDE PÉTER

Bibó István mint a nemzet lelkiismerete

(1. A bibói életmű „műfajáról”)

Bibó István szellemi termésének legátfogóbb műfaji meghatározását keresve háromféle nehézséggel találjuk szemben magunkat: (1) Amint ezt életrajzából, megjelent írásainak témaválasztásából, valamint a fiókjában felgyűlő munkatervekből és jegyzetektől tudjuk, Bibó a harmincas-negyvenes évek fordulóján jogász szaktudósból valami *mássá* vedlik át – de tulajdonképpen mivé? Politikussá? Történésszé? Vagy a kettőt vegyítő esszéistává? Tény, hogy 1945 és 1948 között Szegeden politikaelméletet tanít, a *Válaszban* pedig politikai és történeti esszéistaként dolgozik. (2) Életútja többször is törést szenved. Először 1944-ben (a nemcsak őt érintő, közismert okokból), aztán 1946-ban, amikor belügyminiszteri állását feladva a szegedi egyetemre megy tanítani, majd 1949-ben, amikor minden addigi tisztségét, állását és megbízatását elveszti. Ezt ennél is drámaibb fordulatok követik 1956-ban (a miniszterség napjaival), 1957-ben (a letartóztatással és a hosszú börtönökkel), majd 1963-ban (egy olyan szabadulással, amely csak idézőjelek között írható le, tekintettel a rendőri felügyelet alatt folytatódó életre, a mostoha munkakörülményekre és a család megélhetési lehetőségeire). E törések mindegyike keresztezte (vagy éppenséggel gátolta) a nyugodt szellemi munkát, a belőle születő termékek megjelentetési esélyeiről nem is szólva. *Bibó István a magyar 20. század közepének az a szellemi nagyja, akinek úgyszólván egyetlen könyve sem jelenhetett meg életében saját hazájában.* (Az „úgyszólván” két kivételre utal: doktori értekezésének nyomtatott változatára és arra a fűzött kiadványra, amelyben az *Új Magyarország* által 1946-ban *Kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címmel közölt cikksorozata összegyűjtve is megjelenhetett.) (3) Mindezen törések, változások és akadályok ellenére Bibó végül is *nagyobb szellemi hatást gyakorolt a magyar gondolkodásra, mint kortársai közül bárki más* (s amikor „kortársat” mondunk, akkor ide előző és későbbi nemzedékek tagjai is beleértendőek). De pontosan e hatás *jellege* az, ami a legnehezebben meghatározható, már amennyiben a műfajt a tudomány, a politika vagy az írásművészet fogalmi világában keressük.

Nos, nem szaporítom tovább a kérdőjeleket, hanem megelőlegezem a választ: *ez a hatás morális volt*. Sietve hozzáteszem, hogy *nem szokványos módon* volt az. Bibó ugyanis nem igehirdetőként vagy pedagógusként vált morális tekintéllyé és hivatkozássá, hanem közíróként, politikai gondolkodóként és politikailag cselekvő emberként. S még ebben a minőségében sem azért, mintha valami intézményes helye lett volna a magyar közéletben, hanem annak a *láthatatlan közösségnek* a szószólójaként, amely fejében a magyarságról kialakult. Ennek a virtuális Magyarországnak Bibó István, a magányos ember, egy sokat látott, sokoldalúan tájékozott, minden irányban megértéssel figyelő és méltányosan mérlegelő *Értelem* nevében mutatott utat.

Ez a szerep nem előzmény nélküli a magyar történelemben, elég itt *Bocskay*, *Zrínyi* vagy *Széchenyi* nevét felidézni. A *Vörösmartytól József Attiláig* terjedő évszázad költői között is találunk példát olyan hatóerőre, amelyben a morális olvasat legalább annyira súlyos, mint az esztétikai élvezet. S még a modern társadalomtudományban is vannak az ilyen kisugárzásnak hazai előzményei (óvatosan csupán két nevet említek: *Eötvös Józsefét* és *Jászi Oszkárét*). Megítélésem szerint azonban az itt felsorolt újkori elődök egyike sem nyújtotta a történelmi és erkölcsi *mérlegelésnek* azt a sokoldalúságát, mélységét és teljességét, amelyet Bibó írásaiban találunk. Nem kétséges előttem, hogy *ő volt az újkori Magyarország legnagyobb, hatásában szinte egyedülálló moralistája*.

(2. Milyen eszmei pozícióból?)

Még a rendszerváltás kezdeti hónapjaiban, 1989 májusában Szegeden megrendezett első nyilvános magyarországi Bibó-konferencián arról a kérdéstről tartottam előadást, hogy milyen irányzatú gondolkodó volt Bibó István: liberális, nemzeti-népi vagy kereszténydemokrata? Igyekeztem kimutatni, hogy a modern, aufklárista szellemű liberális demokrata nála – egy teljesen egyéni szintézisben – szervesen fonódott össze a keresztény moralistával és a plebejus, már-már szocialista forradalmárral. Ilyen szintézisre az európai gondolkodásban addig nem volt példa (hacsak Leszek *Kolakowskinak* valamikor a hetvenes években közzétett, s nem egészen komolynak szánt *önironikus* cikkét nem számítjuk ide). De nem lehet nem észrevenni, sem eléggé hangsúlyozni Bibó gondolatrendszerének ezt a sajátosságát, hiszen ez magyarázza, mitől válhatott halála után – az emigrációban talán még előbb is – a változás lehetőségeit kereső valamennyi demokratikus magyar politikai-szellemi áramlat közös hivatkozásává. A nyugatias liberálisoké csak úgy, mint a népnemzetieké, a reform-irányzatú

keresztényeké csak úgy, mint a plebejus demokratáké, az urbánus esztétáké csak úgy, mint az ellenzéki szocialistáké. A hatás kialakulásában volt persze némi szerepe szerzője békítő egyéniségének is, ama ritka képességének, hogy még a nagyon eltérő álláspontok mögött is felfedezze a közös nevezőre hozható mélyebb szándékokat. Talán még a szintézis létrejötte is erre vezethető vissza.

Az 1989. májusi hallgatóságot leginkább az a kijelentésem lepte meg, hogy Bibó eszmei és politikai irányultságának legfontosabb komponense a krisztusi tanítás volt, s az az emberkép, amely benne e tanítás nyomán kialakult. Hogy Bibó István, az ember, személy szerint hívő volt-e vagy sem, erre pusztán írásai alapján nem lehet teljes bizonyossággal válaszolni. Isten neve igen-igen ritkán jelenik meg tanulmányai szövegében, s akkor is csak leíró értelemben, a civilizációk összehasonlítása kapcsán. Az viszont bizonyos, hogy Bibó számára a *humánium* nem volt egyéb, mint *Krisztus* tanításainak a követése. *Az európai társadalomfejlődés értelméről* élete vége felé magnóba mondott nagyszabású szövegének egy különös gonddal kidolgozott fejtegetése arról szól, hogy a kereszténység mint morális princípium az emberek közti kapcsolatok szelídítését szolgálta, mert ez az az út, amely – az aktív szeretet gyakorlata révén – az erőszakról való lemondást lehetővé teszi. Az európai civilizáció egyik sajátossága ennek az elvnek a fokozatos térhódítása. Bibó szerint a nyugati társadalomfejlődés a politikai hatalomnak „egy olyan mértékű erkölcsi átítatódását eredményezte”, amely már a középkor vége felé is, de különösen az újkorban „nagyobb volt annál, mint amennyit bármilyen más kísérlet a világban el tudott érni a hatalomgyakorlás moralizálása terén”.¹ Ehhez a gondolathoz kapcsolódik „a szabadságjogok európai rendszeréről” adott, máig érvényes tételes definíciója is.² E gondolat magja, mint tudjuk, a krisztusi tanítás *ágostoni* értelmezéséből ered, amely szerint a lelkek Isten előtt egyenlőek, ezért az emberek felett gyakorolt bármiféle hatalom csak addig igazolható, ameddig tiszteletben tart bizonyos egyetemes törvényeket és erkölcsi igazságokat. *A humánium és a krisztusi tanítás Bibónál ebben az értelemben szinonimák.*

Erről a filozófiai alapról elindulva jutunk el Bibó *liberális jogfelfogásához* és *eszmei keretéhez*. A liberalizmus nála is alapvetően a szabadságelvű intézmények rendszerét jelöli, ahol is a hangsúly az egyenlő jogokon és az azokat lehetővé tevő „technikákon” van (sokkal

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. (Válogatta: Huszár Tibor; Szerkesztette, jegyzeteket készítette: Vida István - Nagy Endre) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 24.o.

² i.m: 61.o.

inkább, mint a tulajdonon). Bibó tudatában volt annak, hogy a liberális elvek a végsőkéig kiélezve éppúgy támadhatók, mint bármely más absztrakt elv; de mégis ezekből áll össze „a liberális demokrácia összefüggő intézményláncolata”, amelynek elemei „fogaskerékszerűen kapcsolódnak össze”. Ez az intézményláncolat – mondotta Bibó azokban a beszélgetésekben, amelyeket a hetvenes években *Huszár* Tiborral folytatott – az egyetlen politikai rendszer a történelemben, amely a szabadság „számtalán mennyiségét”, továbbá a kormányváltás erőszakmentességét és a közélet nyilvánosságát „aránylag stabil módon képes biztosítani”.³ Bibó ezt az európai emberiség *legjelentősebb*, még a műszaki és a természettudományoknál is jelentősebb találmányának nevezte, „talán” az egyetlen olyan teljesítménynek, amelyet az európai zenén kívül – érdekes asszociáció! - más kultúrák nem fedeztek fel, s amelynek „áldásos voltához kétség nem fér”.⁴

Hogyan vezethető le a fentiekből Bibó *radikális forradalmisága*? Úgy, hogy az *egyenlő méltóság* elvéből indulunk ki, amelynek tükrében semmiféle nagy vagyoni különbség vagy más indokolatlan privilégium nem igazolható. Ebben az értelemben gondolta Bibó István még 1945/46-ban is, hogy Magyarországnak radikális társadalmi változásra van szüksége, mert az, ami az országban az előző évszázadban végbement, még nem vezetett a rendi különbségeknek és más privilégiumoknak ahhoz a felszámolásához, amelynek talaján a modern európai demokrácia kiépült. Felfogása szerint azonban a forradalmi erőszaknak mindig csak egy rövid pillanatig van létjogosultsága: addig, amíg el nem éri a jogkiterjesztés liberális minimumát, s meg nem alapozza az állampolgárok egyenlő emberi méltóságát. Egy olyan forradalomnak, amely nem növeli, hanem szűkíti vagy tagadja az állampolgárok egyenlő emberi méltóságát, Bibó szemében semmi létjogosultsága nincsen. Bibó a francia forradalom terror-korszakát is ebben az értelemben tekintette károsnak.

(3. Tanítóból szimbólum, szimbólumból tanító)

Miféle tudás vagy más képesség tette Bibó Istvánt nemzetének „tanítómesterévé”? Eredetileg az a tudás, amely háború utáni politikai-történeti esszéiben jelentkezett. Írásainak eredetisége és (akkoriban egyedülálló) szókimondása, tudásának társadalomelméleti megalapozottsága és a nemzet egészéhez szóló politikai irányultsága eleve predesztinálta szerzőjüket e szerepre,

³ Ld. In: Litván György és S. Varga Katalin (szerk.): *Bibó István. Életút Dokumentumokban*. 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, Budapest, 1995. 567.o.

⁴ i.m.

melynek betöltéséhez a korabeli világban még katedra sem kellett: elég volt hozzá a nyomtatott betű.

Bibó írásaihoz azonban a hírhedt „*Valóság-vitától*” (azaz 1946 elejétől) kezdve az *üldözöttség* képzete is társult, ami néhány évig (1948 végéig) tényszerűen csupán a hatalom felé nyomuló kommunista párttal való konfliktusos viszonyt jelentette. Az üldözöttség állapota fokozatosan állt be, 1949-től kezdve a teljes elhallgattatást is maga után vonva. A képet komplikálja, hogy Bibó egy olyan szellemi-politikai körhöz tartozott, amelynek számos vezéregyénisége (például *Erdei Ferenc*, *Darvas József*, *Illyés Gyula* vagy *Veres Péter*) a *Rákosi-rendszer* közéletében is előkelő helyet foglalt el. Bibó azokban az években nem tartozott e kör első vonalához, annak inkább magántudósa, mint politikusa volt. De úgy látszik, már akkoriban is fűződött hozzá egy sajátos képzet, az, amit *Keresztúry Dezső* mondott ki róla 1956 november elején, amikor a *Petőfi* neve alatt újjáalakuló *Parasztpárt* azon tanakodott, hogy kit delegáljon *Nagy Imre* „nemzeti kormányába”. Az egykori kultuszminiszter azzal ajánlotta Bibó Istvánt, hogy benne van „civil kurázi”⁵. Hogy e minősítés mennyire találó volt, azt tudjuk a november elsejét követő napok, hetek és évek történetéből. Azt azonban, ahogy e néhány napos miniszteri ténykedésére és annak következményeire Bibó maga a hetvenes években visszaemlékezett⁶, én szerintem iskolában kellene tanítani. Nemcsak azért, mert minden részletében hiteles és ugyanakkor izgalmasan drámai is, hanem mert az elbeszélést olyan visszafogottság és csendes önirónia jellemzi, amilyenre csak kevesek képesek. Legalábbis az európai kontinensen. (Talán az angolok kivételével.) Sok magyar politikai önéletrajzot olvastam, de azzal a mosolygó őszinteséggel és önsajnálattal nélküli tényleíró képességgel, amellyel Bibó az itt felidézett évekre emlékezik, sehol másutt nem találkoztam.

A tárgyalt fő kérdéshez visszatérve: az addig szak- és közíróként vagy tanárként ismert Bibó István ezzel a rövid, de emlékezetes *politikai* szereplésével vált egyrészt világhírűvé, másrészt a vészhelyzetben való higgadt helytállás jelképévé. Azon kevesek egyikévé, akiket a magyar nemzeti közemlékezet máig is az 56-os forradalommal azonosít. S talán nem is csak azért, amit akkor tett – hiszen ami abból a legfontosabb volt (a világba eljuttatott memorandumok), a honi köztudatba csak több mint harminc év késéssel érkezett el –, hanem azért is, mert 56-os szerepvállalását súlyos börtönévek jutalmazták, aminek folytán neve és híre a szenvedő áldozat képével is összekapcsolódott.

⁵ i.m: 411.o.

⁶ A Huszár Tibor által archív-célokra készített interjú-sorozatban (i.m. 403-414, és 431-444.o.)

Van valami rejtélyes abban a határtalan gyűlöletben, amellyel a visszaállított pártállami rend megtorló gépezete Bibó Istvánra lecsapott. Mintha erre a tiszta és őszinte emberre, aki még kihallgatói előtt is a ráció nevében érvelt⁷, különösen haragudott volna. De annak, aki ismeri Bibó szellemi-politikai irányultságát, már az is paradoxon, hogy az 1945-öt követő három-négy évtizedben a magyar kommunista mozgalom egyetlen vezetője sem ismerte fel benne – a konstruktív kritikusban – a lehetséges politikai szövetségest. Ezt mindenekelőtt a *Valóság* című folyóiratban 1945 decemberében, a magyar demokrácia válságáról közölt tanulmányának teljesen elutasító fogadtatása mutatta, amit még külön súlyosbított a cikkről rendezett nyilvános vitának politikai perre emlékeztető inszcenálása. Ez volt az, ami már 1946-tól kezdve a hivatalos szellemi élet margójára szorította Bibót, jóllehet ezt követően még három évig taníthatott az egyetemen és írhatott viszonylag szabadon az Illyés Gyula által patronált (kis példányszámú) *Válasz*-ba. Bibó maga e három év (1945-1948) szellemi termésével volt a legelégedettebb, s barátaiban a civil kurázi képzete is alkalmasint ekkor alakult ki körülötte. Évtizedeknek kellett eltelnie, mielőtt – a nyugati magyar emigráció közvetítésével, de más ösvényeken át is – Bibónak ez a szellemi termése eljutott a halódó Kádár-rendszer szélesebb értelmiségi közönségéhez, hogy ott szinte egy csapásra szellemi élesztővé váljon.

(4. A magyar lelkiismeret)

Befejezésül hadd beszéljek röviden arról, amit előadásom címe meghirdetett. Miért neveztem Bibót – már azon a konferencián is, amelyet az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem és a Magyar Pax Romana közösen rendezett Balatonszárszón – „a magyar lelkiismeretnek”? Mitől vált ez a rendhagyó tudós elme annak a megfoghatatlan, mégis létező dolognak a kifejezője, amit úgy nevezünk, hogy *nemzeti lelkiismeret*?

Először is attól, hogy megértette az újabb-kori magyarság történeti útvesztésének (vagy ahogy ő nevezte: „zsákutcáinak”) a mélyebb okait, s kiérlelte magában azokat a következtetéseket, amelyek az abból való kilépés (eltávolodás, szabadulás) társadalomszerkezeti és politikai előfeltételei. Kedvezőbb körülmények között ez már 1945-ben, a régi Magyarország addigi társadalmi-politikai rendszerének bukása után, az akkori koalíciós kormány által vállalt és tételesen hirdetett demokrácia-elvek megvalósításával elkezdődhetett volna, de mint kiderült, ez a várakozás (amelyről Bibó 1945-1947 között

⁷ Ezt Kenedi János nagyon szépen mutatta ki *A fogoly Bibó vallomásai*-ről készült összeállításban (Budapest, 1956-os Intézet kiadása, 1996.)

megjelent írásai is számot adnak) igen hamar hiábavalónak bizonyult. Egy évtizeddel később Bibó az 1956-os népforradalomtól várta a szabadság-, egyenlőség- és testvériség-elvű demokrácia irányába való elindulást. S ami akkor leírt szavainak⁸ oly különös nyomatékot adott, az nemcsak szerzőjük sajátágos helyzete volt, vagyis hogy a Nagy Imre kormány utolsó minisztere szólalt meg bennük, hanem az az ennél is fontosabb s mindenki által elismert tény, hogy a levert magyar forradalomban kifejeződő *népakaratot* fejezték ki.

Másodszor, a szavakon túl, Bibó *emberi példamutatásánál fogva* válhatott nemzete élő lelkiismeretévé. Neki, akinek a cselekvés bátorsága, az ezzel vállalt veszély és áldozat – egy szóval: a tettek bizonyysága – adott hitelt, másképp volt joga az egész közösség nevében szót emelni, mint valamely szobatudósnak, hivatalból nyilatkozó államférfinak, vagy akármilyen prédikátornak, s ne adj Isten, valamely önmaga által felkent népvezérnek.

A nemzet lelkiismerete – harmadszor –, Bibó István attól volt, hogy annak igazságán töprengve nemcsak az *elszenvedett* bűnöket tartotta számon, hanem az elkövetetteket is. Amelyekért a közösség a magasabb igazság tükrében – úgy is mondhatjuk, hogy Isten előtt – *tartozik elszámolással*. Más szóval, Bibó magyarsága nemcsak a saját nemzete iránti ragaszkodásnak volt a kifejeződése, hanem az egyetemes értelemnek, a történelmi realitások iránti magasabb érzéknek, valamint az emberi lélekből következő *felelősségérzetnek* is.

Mindezeket úgy összegezném, hogy Bibó István nemcsak mint moralista volt európai, hanem a mindannyiunkat kormányzó legmélyebb elvekkkel összhangban volt magyar is: ettől és ezért válhatott minden erre irányuló számítás vagy várákozás nélkül a 20. századi magyarság *lelkiismeretévé*.

⁸ Gondolok itt különösen az indiai követség révén Moszkvába eljuttatott Memorandumra, valamint Bibónak a magyar- és a világhelyzet „botránjáról” a bécsi *Die Presse*-ben 1957 kora tavaszán megjelentetett mélyenszántó fejtegetésére.